

דור אשר לא

ידע את יוסף

משה ג'ייקובס

מאמר זה נכתב לרגל יום פטירתו החמישי של הרב שג"ר זצ"ל.

במשך שנתיים חייתי בתחושת החמצה על כי לא הכרתי את רבי. הוא פתח בפני נסתרות, ושינה את אורח חיי דרך פלא. חציתי גבולות שפה פעם אחר פעם, עד שחשתי שהתחלתי לרדת לסוף דעתו. היה זה תהליך, ובו בעת הברקה חד פעמית של גילוי מעמקים אישיים. לא אשכח את הרגע בו הדלת נפתחה בפני, והרב שג"ר, מבין ספריו, הזמין אותי להיכנס לטרקלין מפואר. אלו שהכירו אותי קודם לכן סברו כי נטרפה דעתי, ואני התענגתי על השלווה והתשוקה בחיי המתחדשים. "לו היה חי כיום", הרהרתי לעצמי, "וזכיתי לשבת על ברכיו ולינוק מפיו תורה מתוקה כחלב אם...". המחשבה כי מעולם לא ראיתי את רבי שוקד על תלמודו, אוחז בזקנו, הולך למכולת – עוררה בי זרות וניכור. עבורי ככלות הכל, הרב שג"ר אינו אלא מדף ספרים.

חלפו חמש שנים מפטירת הרב שג"ר וצמח דור חדש של תלמידים אשר לא ידעו את יוסף. יושבי ספסלי ישיבתנו התחלפו, ורק בודדי בודדים מהתלמידים זכו להכירו. בדברי הבאים אבקש לנתח את האופן בו הרב שג"ר נתפס בעיניי, ולחילופין בעיני אלו שהכירו אותו – בעודו חי ואחר מותו. כמו כן אדון בשאלת השפעת אופן ההיכרות על עיצוב ה'אני'.

קדושת המת

תופעה ידועה היא כי אחר מותם, דמויות מסוימות זוכות להכרה, ואף למעמד של 'קדוש'. ההסבר העיקרי לתופעה זו הוא בשל ה'אחרות' של המת. מאותה סיבה, המת אף נתפס כ'טמא', שהרי הוא משתייך למרחב אחר מזה שבני האדם החיים משתייכים אליו. ממילא מובן מדוע בתי קברות לרוב מצויים בקצה העיר – להבדיל את המתים בשל טומאתם. מעניין לשים לב כי מתים המשתייכים ל'עבר הרחוק', קדושים בעינינו ממתים מה'עבר הקרוב'. כמו כן, אנו מייחסים כוחות על טבעיים לאישים שחיו ב'עבר הרחוק', בניגוד לאלו שחיו ב'עבר הקרוב'. לא בכדי דמויות תנ"כיות נתפסות בעיני היהודי כדמויות קדושות ועל-טבעיות. ככל שהמת מתרחק מעולם החיים, אזי שפתו מתרחקת ונפתחים אינסוף אופנים לזכור את דמותו. מאידך גיסא – ההרואיות יוצרת ריחוק וחוסר הזדהות עם דמויות אלה.

מעניין לראות תופעה זו בחברה של ילדים – לא פעם הילד 'המקובל' בכיתה מוצא עצמו בלא חברים. נבדלותו, מעוררת עניין וסקרנות בקרב בני גילו, אך מאותה סיבה אין הם יכולים לגעת בו. עצם המגע יפחית את מעמד ה'מקובל', מפני שבהגדרתו אינו ניתן למגע.

המעבר מחיים למוות מהווה שינוי דרסטי במובן זה. אדם שעד לאחרונה לבש עור וגידים, לפתע נעשה ללא מוגדר – אין לו מקום,¹ ולא ניתן ליצור עמו מגע. אי יכולת המגע הפתאומי, הריחוק, היא זו שגורמת להעלאת המת והפיכתו ל'קדוש'. במובן זה, ל'מת הטרי' יתרון על גבי ה'מת המרוחק' – ה'מת הטרי' נתפס כיצור כלאיים. דבריו עוד רלוונטיים ומחוברים למציאות, אך החלו כבר להיתפס כנבדלים וקדושים. רשמים אחרונים המעידים על קיומו עודם בנמצא – ישנם אנשים חיים שהכירו אותו, ביתו ורהיטיו טרם פונו – אך הוא איננו.

שאלה מרתקת היא על החיים שהכירו את המת בטרם פטירתו – האם המת נבדל אף עבורם? סבורני כי עבור קרובי המת, המת לעולם ישאר חי. כאן מצויה

¹ מעניין לנתח את מקום הקבר אצל המת, שמחד מהווה מקום מוגדר ומצומצם ממקום האדם החי, ומאידך לא נתפס כמקום המת אלא כמקום אל תוכו השליכו את איברי גופו.

מקור הכאב הדוקר את מקורכי המת. הוא אינו 'נבדל', אך לא ניתן ליצור עמו מגע. נראה לי כי במעט המקרים בהם המת נתפס כנבדל בעת מותו,² כאב המקורבים פוחת.

חופש המתאפשר בשל אי היכרות

אחר שהצגנו מספר אופנים לתפוס את 'דמות' המת, ננסה לברר מה משמעות ה'דמות' בעיצוב הזיכרון. אני סבור כי אדם אשר חש זיקה לחבירו בחייו, יזכור אותו כ'דמות'. לעומת זאת, אדם אשר לא הכירו, לא יקדיש מאמצים לזיכרון דמותו, אלא לזרעים שהותיר אחריו בעולם. אף על פי שלבטח יעצב 'דמות' בראשו, סבורני שיעשה זאת כמעט בלא לייחס לו חשיבות. חלוקה זו מתבטאת בכאב על המת – אלו שהכירו אותו כ'דמות' יחושו כאב במשך השנים שאחר פטירתו. זאת בניגוד לאלו שהכירו רק את מה שהותיר אחריו.

אֶתִּי יוֹסֵף, וְאֵבִיהֶם יַעֲקֹב, יוֹרְדִים מִצְרַיִם בְּעַקְבוֹת יוֹסֵף. יוֹסֵף בִּיסַס אֶת מַעֲמָדוֹ כְּמִשְׁנֵה לְפָרְעָה, וְנִרְאָה כִּי מַעֲמָדוֹ לֹא נִיתֵן לְעֶרְעוֹר. אַחַר שֶׁעָבַר מִסַּע תְּלֹאוֹת – הִחֵל בְּאֲחֵיו שֶׁהוֹרִידוֹ אוֹתוֹ לְבוֹר וּמָכְרוּ אוֹתוֹ לְעַבְדוֹת, דֶּרֶךְ יִשְׁבֵּה בְּבֵית הָאֲסוּרִים, עַד שֶׁלְּבִסּוֹף נִתְמַנֶּה לְתַפְקִיד בְּכִיר בִּיּוֹתֵר בְּמִלּוּכָה – נִרְאָה כִּי יוֹסֵף הִתְיַצֵּב. עוֹלָה מֵהַפְּסוּקִים כִּי הָרִיב הַמִּשְׁפָּחָתִי מֵאֲחֹרֵיהֶם, וּבְנֵי הַמִּשְׁפָּחָה מֵתְאַחֲדִים בְּשָׁלוֹם וְאַחוּוָה. מִסַּתְמָן כִּי יוֹסֵף יִדְאֵג לְצוּרְכֵי הַמִּשְׁפָּחָה הַמּוֹרְחָבָת – הַשְּׂגָת מַגּוּרִים וּמְזוֹן לֹא יִהְיוּ אֶתְגַּר עֲבוּרוֹ. הַמִּשְׁפָּחָה חִיָּה בְּאוֹשֵׁר בְּמִשְׁךְ שְׁנוֹת דוֹר. אֲלֵא שְׁבִתוֹם תְּקוּפָה זֹאת מִסוּפֵר לָנוּ כִּי "וַיָּמָת יוֹסֵף וְכָל אֶתְיוֹ וְכָל הַדּוֹר הָהוּא". לְפִתְעָה דוֹר הַמִּיִּסְדִּים, וּבְרֵאשׁוֹ יוֹסֵף, מִסַּתְלַק מֵהָעוֹלָם. כִּיצַד הַסַּתְלָקוֹתוֹ תִּשְׁפִיעַ עַל בְּנָיו? הָאֵם הַמִּצְרִים יִזְכְּרוּ אֶת חֲסֵדֵי יוֹסֵף, וְיִכְבְּדוּ אֶת זֵרְעוֹ? דוֹר הָאֲבוֹת בְּנוֹ קֵהִלָּה מִפּוֹתַחַת וְעִשְׂרִיהָ – כַּעַת לְאַחַר שֶׁנִּפְטְרוּ, הָאֵם הַדּוֹר הַצֵּעִיר יִחוּשׁ מְחֻיְבוֹת לְלַכֵּת בְּדַרְכָּם?

² כגון מהפכנים חברתיים שנרצחו בשל דעותיהם, הוגים פורצי דרך ואף חיילים שנפלו בקרב.

בתחילה נראה כי הצאצאים ממשיכים להתפתח ולהתעצם, "ובְּנֵי יִשְׂרָאֵל פָּרוּ וַיִּשְׁרְצוּ וַיִּרְבּוּ וַיַּעֲצְמוּ בְּמָאד מְאֹד וַתִּמְלֵא הָאָרֶץ אֹתָם". אלא שבמהרה מתברר כי המצב אינו פשוט כל כך, "וַיִּקֶם מֶלֶךְ חָדָשׁ עַל מִצְרַיִם אֲשֶׁר לֹא יָדַע אֶת יוֹסֵף". מהרגע בו קמה הנהגה חדשה שלא הכירה את יוסף, סיפורינו מקבל תפנית. לפתע, כל האפשרויות יכולות להתממש – אין כללים מדורות קודמים שיכתיבו כיצד על החברה להתנהל. יוסף הוביל מהפכה בקרב בני ישראל בכך שקיבלם כמהגרים וביסס את מעמדם. כעת, בחלוף הדורות – איזה חשיבות נותרה לחוקיו ומשפטיו? התפתחות הסיפור מעידה על התנערות ממסגרות קדומות. המצרים מנצלים את מותו של יוסף ובני דורו, ומשעבדים את זרעו. בני ישראל משתעבדים למשך ארבע מאות שנה בפרך, באחת הגלויות הקשות שידע עמנו.

זיכרון המת כ'דמות' יוצר תחושת מחויבות כלפיו. הוא מעיד על קיום זיקה, המונעת יכולת התחדשות ביחס אליו. הקשר החזק בין החי למת מביא את האדם החי להמשיכו בלא כל יכולת למרוד בו. כנגדו, ניצב המתענג על 'זרעי הדמות', בלא געגוע ל'דמות' עצמו כלל. אדם זה יתענג על גידולי המת, ויכבדו בשל כך. יתכן ואף יראה בהם 'תורה'. עם זאת, דבריו יהיו בעיניו דעה אחת מיני רבות שניתן לחלוק עליה ולדחותה. ממילא הוא יהיה חופשי ליצור, אך בו בעת נטול שורשים וערום.

בעיני התלמיד שהכיר את רבו – מאמציו להחיות תורה יהיו בניסיון למנוע מזיכרון רבו להיהפך ל'עוד מדף ספרים'. בעיני התלמיד שלא הכיר את רבו – אין רבו אלא מדף ספרים, וטוב שכך. לשיטתו, החייאת התורה נעשית במרחב אחר, שהושפע מרבו כפי שהושפע מיתר רבותיו לאורך הדורות. ממילא, לתלמיד זה יתרון ביכולתו ליצור תורה חדשה, שאין רבו עיקר בה.

ביחס לסיפור יוסף והירידה למצרים, האמוראים הסתפקו בשאלת הכרות המלך החדש עם יוסף. את דבריהם ניתן לראות כמחלוקת ביחס לשאלתנו – התנתכן התחדשות בעוד האדם מכיר את אשר הוא מתחדש ביחס אליו?

"ויקם מלך חדש על מצרים", רב ושמואל; חד אמר: חדש ממש, וחד אמר: שנתחדשו גזירותיו. מאן דאמר חדש ממש –

דכתיב חדש. ומאן דאמר שנתחדשו גזירותיו – מדלא כתיב
 וימת וימלוך. ולמאן דאמר שנתחדשו גזירותיו, הא כתיב
 "אשר לא ידע את יוסף" (שמות א)! מאי אשר לא ידע את
 יוסף? דהוה דמי כמאן דלא ידע ליה ליוסף כלל.³

לפי הדעה הסוברת 'חדש ממש', משתמע כי ההיכרות בין המלך ליוסף מנעה
 מהמלך יכולת להתחדש ביחס אליו. רק כאשר מלך 'חדש ממש' החליף את
 קודמו, חל שינוי בסדר החוקים והתאפשר חידוש. לעומת זאת, הדעה הסוברת
 'נתחדשו גזרותיו' תפרש, כי ניתן להתחדש גם אם המלך הכיר את יוסף. נציין, כי
 מציאות נטולת כללים ומסגרת מתאפיינת בכך שכל האפשרויות יכולות להתממש.
 במקרה של בני ישראל החידוש הוביל אותם לשעבוד, והסתלקות דור האבות עלה
 להם במחיר כבד.

בעת פטירת הרב שג"ר הייתי תלמיד בכיתה י"א. זכור לי אותו יום בו עברתי
 על יד ה'שטיבל' הסמוך לביתי, ומודעת אָבֵל הייתה תלויה על גב לוח המודעות.
 הצצתי במודעה והמשכתי ללכת. אינני יודע כיצד שחזרתי את אותה פיסת זיכרון
 מתהום הנשכחות. מותו, זהו זיכרוני הראשון מהרב שג"ר. חלפו כשנתיים,
 והתחלתי להיפתח לכתביו ולרעיונות שעלו מהם. בחודשים שקדמו למפגש
 נמצאתי על פי תהום, ולפתע עפתי על כנפי נשרים. חשתי עצמי כבעל סוד, שרבו
 גילה לו סתרי תורה. עם זאת, הוא לא היה עבורי אלא 'מדף ספרים'. ראיתי
 תמונות שלו ודמיינתי את תנועות גופו, אך לא מצאתי בכך עניין. הרב שג"ר עניין
 אותי דווקא בשל היותו 'מדף ספרים'.

בתחילה 'מדף ספריו' היה בעיניי נבדל מכל האחרים, אלא שכעבור מספר
 שנים נעשה ל'עוד מדף ספרים' מיני רבים. החלתי לראות בו חלק מארון הספרים
 היהודי. טרם חשתי 'קדושה' בכתביו, ואבק הדורות לא הצטבר על גבי ספריו, אך
 זאת אותיר לאלו שיבואו אחריי. דרך פלא מצאתי עצמי במעמד לא מחייב – מחד,

³ עירובין, דף נג עמוד א.

איני חש זיקה אל 'דמותו', מאידך איני רואה בכתביו 'כתבי קודש'. מעמד זה מאפשר לי ולדומיי להמשיך מהמקום בו הפסיק, בלי לחוש מחויב להסכים איתו.

אפילוג

התייצבתי אל מול הדף הריק, ולפתע תקפה אותי אימה. חציתי את גשר המשפט הראשון והוקל לי – כעת היה לי אל מי לפנות במרחב החדש. בחרתי בשדות 'אין', נטולי השפה, משום שרק בהם יכולתי לדבר. יתכן שלו מצאתי מענה במרחב הקיום, בנוי לתלפיות, הייתי דבק בו וכותב הערותי בשולי הגמרא. החיים התהלכו למקום אחר – הפסקתי לכתוב בשוליים, ועברתי לכתוב על דפים חלקים וריקים, כל מיני סיפורים ומחשבות בלא יסוד ובלא הצדקה. כתבתי על אישה שאהבתי ופסקתי מלאהוב אותה. בסיפורי אין דבר מלבד סיפור, והמחפש בו השלכות ומשמעויות לבטח יתאכזב. המילים נכתבות מעצמן, בפרצים מפתיעים, אך העלילה נתונה בידי. לרוב אני מעדיף לסטות מן הכביש, לגנוב פיסת נייר חלקה מהשדה השכן ולקשקש עליה סימונים וסמלים. אני אוהב לצייר בתים. עם דשא ירוק, עצי אלון וילדים אוחזים בידם גביע גלידה. הילדים לרוב גדולים מן הבית, יש בהם יותר פרטים. אני משנה את חזותם ומשקר, ובלבד שהציור יכנס אל הדף החלק. בילדותי נהגתי לצייר ולכתוב על קירות, אך חינכו אותי שזה לא מנומס. "לכך יש דפים", הסבירה המורה, ומסרה לידי דף 4A.

שרפתי אותו. חלפו השנים, והבנתי שלא אקבל יותר מדף 4A

מלובן.

למדתי להסתדר איתו.

כיום אף הוא מעורר בי

אימה.

תלמיד שלא ידע את רבו.